

University of Science and Islamic Knowledge
Shahin Faculty of Islamic Sciences

A Re-evaluation of the Comparative Interpretation of the Verses of Al-A'raf with an Emphasis on the Method of Presentation and the Rules of Preference

Mohammad Hadi Mansouri¹ ; Mehdi Mashayekhi²

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, University of Islamic Ma'aref, Qom, Iran.

(Corresponding Author). Mansouri@maaref.ac.ir

2. Ph.D. Graduate in Teaching Quranic Sciences and Texts, University of Islamic Ma'aref, Qom, Iran.

Mah.Mash@chmail.ir

Detailed Abstract

Research Objective:

The purpose of this study is to examine the verses of Al-A'raf (Q. 7:46-49) in the exegeses of both Islamic schools (the Fariqayn: Sunni and Shi'a) in order to arrive at the correct interpretation. The presence of numerous pronouns, demonstratives, and challenging terms—such as al-A'raf (the Heights), rijal (men), and as-hab al-A'raf (the Companions of the Heights)—as well as varying interpretations regarding the speaker and addressee in certain passages on the one hand, and the existence of abundant and diverse exegetical traditions (hadiths) in the sources of both schools on the other, have led Shi'a and Sunni commentators to propose different exegetical theories regarding these verses. Given the significance of interpreting these verses to provide a more accurate depiction of the events of the Resurrection and to substantiate the intercessory power of the divine saints (awliya) on that Day, this study seeks to identify the correct interpretation among the various existing views. Achieving this goal is made possible through two analytical tools: "presentation to the Quran" ('ard 'ala al-Quran) and the "rules of preference" (qawa'id al-tarjih). Accordingly, the primary research problem of this study is to analyze and evaluate the proposed exegeses using these two tools and to identify the interpretation most aligned with the verses of Al-A'raf. This evaluation encompasses the antecedents of pronouns, referents (mushar ilayh), speakers, addressees, and particularly the terms rijal and as-hab al-A'raf.

Research Methodology:

This study is structured using a descriptive-analytical methodology with a critical analysis approach. The analytical tools employed for evaluation and critique are "presentation to the Quran" and the "rules of preference." To this end, two overar-

Received: 2025/02/17 ; Received in revised from: 2025/07/04 ; Accepted: 2025/09/26 ; Published online: 2025/11/22

◆ How to cite: Mansouri, Mohammad Hadi, Mashayekhi, Mahdi(1404SH): 'A Re-evaluation of the Comparative Interpretation of the Verses of Al-A'raf with an Emphasis on the Method of Presentation and the Rules of Preference', *journals Comparative Interpretation Studies*,10(20), P240-269, <https://doi.org/10.22034/csq.2025.507246.1528>

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

cis.quran.ac.ir

Research Article

ching perspectives serve as the basis of investigation: one that equates the referents of the "Men of the Heights" (rijal al-A'raf) and the "Companions of the Heights" (as-hab al-A'raf), and another that distinguishes between them, along with the specific theories proposed under each view. First, the detailed exegetical interpretations of the verses of Al-A'raf were extracted from the proponents of these theories. By systematically re-reading the verses, the antecedents of pronouns, referents, speakers, addressees, and the meanings of the terms al-A'raf, rijal, and as-hab al-A'raf were substituted and contextualized. Subsequently, through Quranic textual analysis and examining the internal context (siyaq) of the verses, with a focus on the referents of rijal and as-hab al-A'raf, the validity of each interpretation was meticulously examined. Certain criticisms led to the outright rejection of particular interpretations, while others resulted in a lack of preference ('adam al-tarjih) for them.

Research Findings:

According to the findings of this study, the majority of Shi'a and Sunni commentators—such as Allamah Tabataba'i, [Muhammad Husayn] Fadlallah, al-Zamakhshari, Fakhr al-Din al-Razi, al-Alusi, and Ibn Ashur—despite their varying interpretations of these verses, support the view of "identity equivalence" (equating the referent of the rijal al-A'raf with that of the as-hab al-A'raf). Conversely, the opposing view (distinguishing between the two) is confined to certain Shi'a commentators, such as Ayatollah Makarem Shirazi, who consider the referents of these two titles to be distinct. The evaluation of these theories has yielded the following results:

- al-Zamakhshari's Theory: He identifies both rijal al-A'raf and as-hab al-A'raf as "Muslims who are detained between Paradise and Hell due to shortcomings in their deeds (their good and bad deeds are equal)." This theory is rejected because it constitutes subjective interpretation (tafsir bi-al-ra'y), contradicts the textual context (siyaq), and unjustifiably departs from the literal meaning (zahir) of the Quran. Furthermore, it is deemed non-preferable (marjuh) due to its deviation from standard conversational norms ('urf al-guftagu) and its reliance on a weak, non-preferable grammatical construction.
- Fakhr al-Din al-Razi's Theory: He defines both titles as "the leaders of the obedient and those deserving of reward (i.e., saints, prophets, or angels)." This theory is rejected because it contradicts the context (siyaq) and the literal wording (zahir) of the verses, and is considered non-preferable (marjuh) due to its reliance on unnecessary synonymy (taraduf) and far-fetched assumptions of ellipsis (taqdir) and omission (hadhf).
- Allamah Tabataba'i's Theory: This theory is rejected because his objections to the traditions (hadiths) that distinguish between rijal al-A'raf and as-hab al-A'raf are invalid, and his semantic analysis of the word rijal is logically refuted. Additionally, it is deemed non-preferable (marjuh) due to the invalidity of its supporting evidence, unnecessary repetition, and unfounded assumption of synonymy.
- al-Alusi's Theory: He identifies both titles as "individuals whose good and

bad deeds are equal," rendering them stationary on the Heights. This view is rejected due to an unwarranted and arbitrary departure from the literal text of the verses and is considered non-preferable (marjuh) because it violates standard conversational norms and relies on incorrect grammatical syntax.

- [Muhammad Husayn] Fadlallah's Theory: This theory is rejected on grounds of unwarranted departure from the literal meaning of the verses and subjective interpretation (tafsir bi-al-ra'y). It is deemed non-preferable (marjuh) due to its deviation from conversational norms, reliance on ellipsis/omission of the referent, and oversight in identifying the speaker of the command "Enter!" (udkhulu) in Verse 49.
- Ibn Ashur's Theory: He defines both titles as "a group of heavenly Muslims." This theory is rejected because of subjective interpretation (tafsir bi-al-ra'y), internal inconsistencies in interpretation, and lack of contextual cohesion (siyaq). It is also deemed non-preferable (marjuh) due to persistent ambiguity regarding the actual referent of rijal al-A'raf.
- Ayatollah Makarem Shirazi's Theory: He distinguishes between the two, identifying the rijal al-A'raf as the "weak and sin-polluted followers" and the as-hab al-A'raf as "the great leaders, prophets, Imams, and the righteous." This theory, along with an alternative view mentioned by [Amin al-Din] al-Tabarsi, is fully aligned with the Quranic text. None of the rules of preference suggest its non-preferability; on the contrary, it possesses all the criteria for preference (tarjih).

Final Conclusion:

Ultimately, this study demonstrates that there are two distinct groups on the Heights (al-A'raf): the weak and sin-polluted believers who are encompassed by divine mercy, and the grand leaders who act as their helpers and guides under all circumstances. Verses 46 and 47 refer to the group of the weak, whereas Verses 48 and 49 refer to the great leaders—namely the prophets, Imams, and the righteous. A better and more precise understanding of eschatology and the events of the Resurrection, as well as the substantiation of the intercessory power of the divine saints (awliya) on the Day of Judgment, are among the key theological insights gained from this correct interpretation.

Keywords: Rijal al-A'raf (Men of the Heights), As-hab al-A'raf (Companions of the Heights), Siyaq (Textual Context), Denizens of Paradise, Denizens of Hell, Al-A'raf 46-49.

باز پژوهشی در تفسیر تطبیقی آیات اعراف با تأکید بر روش عرضه و قواعد ترجیح

محمد هادی منصوری^۱ ID، مهدی مشایخی^۲

۱. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)، Mansouri@maaref.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری مدرسی معارف قرآن و متون، دانشگاه معارف اسلامی قم، قم، ایران، Mah.Mash@chmail.ir

چکیده

آیات ۴۶ تا ۴۹ سوره اعراف از جمله آیاتی هستند که به دلیل تنوع واژگان مشکل، ضمایر، احتمالات در متکلم و مخاطب و روایات تفسیری، مورد اهتمام مفسران فریقین قرار گرفته و تفاسیر مختلفی ارائه کرده‌اند. غالب مفسران شیعه و سنی؛ از جمله علامه طباطبایی، فضل‌الله، زمخشری، فخر رازی، آلوسی و ابن عاشور، دو عنوان «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را دارای یک مصداق می‌دانند. گرچه در آن اختلاف دارند. در مقابل برخی همچون مکارم شیرازی از دو مصداق مختلف نام برده‌اند. «روش عرضه» جهت تعیین تفسیر درست و «قواعد ترجیح» جهت شناخت تفسیر متعین یا راجح، دو ابزار سنجش در تفسیر هستند. نوشتار پیش‌رو تلاش دارد با کاربری این دو، درستی یا نادرستی تفاسیر، تعیین و یا حداقل تقویت شود. حفظ انسجام سیاق و رعایت ظاهر آیات، عرف گفتگو و قواعد ادبی، از یکسو؛ و حفظ از ترادف، تقدیر و حذف، ابهام‌گویی، تکرار و تفسیر به رأی از سوی دیگر، ملاک‌های ارزیابی با روش عرضه و قواعد ترجیح هستند. بر اساس یافته‌های این تحقیق، مطابق تفسیر نمونه مقصود از «رجال اعراف» در آیات ۴۶ و ۴۷، «پیروان ضعیف و آلوده» است که بر بهشتیان درود فرستاده و از خدا خواسته‌اند با ظالمان نباشند و مقصود از «اصحاب اعراف» در آیات ۴۸ و ۴۹، «انبیا، امامان و صالحان» است که جمعی از دوزخیان را مورد سرزنش قرار داده و پیروان ضعیف و آلوده خود را به بهشت فرستاده‌اند. فهم بهتر و دقیق‌تر از مسئله معاد و اتفاقات قیامت و اثبات قدرت شفاعت اولیای الهی در قیامت از نتایج دستیابی به این تفسیر است.

کلیدواژه‌ها: رجال اعراف، اصحاب اعراف، سیاق آیات، بهشتیان، دوزخیان، اعراف آیات ۴۹-۴۶.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۱۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۴ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱

♦ استناد به این مقاله: منصوری، محمد هادی، مشایخی، مهدی (۱۴۰۴): «از پژوهشی در تفسیر تطبیقی آیات اعراف با تأکید بر روش عرضه و قواعد ترجیح»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیر تطبیقی*، ۱۰(۲۰)، ۲۴۰-۲۶۹.
<https://doi.org/10.22034/csq.2025.507246.1528>

© نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. طرح مسئله

دانش بشر درباره عالم پس از مرگ و آخرت، بسیار اندک است و محدود به خبرهایی است که در کتب آسمانی آمده یا از اولیای خدا صادر شده است. در قرآن کریم یکی از موضوعاتی که آیات زیادی به خود اختصاص داده مسئله قیامت و بهشت و جهنم است. در سوره اعراف، آیات ۳۸-۵۰ گفتگوی بهشتیان و جهنمیان بیان شده؛ گاهی گفتگوی اهل جهنم با یکدیگر و گاهی اهل بهشت با اهل جهنم. در این میان آیات ۴۶-۴۹ با تصویر صحنه‌ای خاص و متمایز، به «آیات اعراف» شناخته شده‌اند. وجود ضمایر متعدد، واژگان مشکل؛ مثل «اعراف»، «رجال»، «اصحاب اعراف»، «هؤلاء» و احتمالات در گوینده و مخاطب برخی فرازاها، از یکسو و وجود روایات تفسیری فراوان و مختلف در منابع فریقین از سوی دیگر (طبری، ۱۴۱۲ق: ۱۴۱/۸-۱۳۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۸۹/۳-۸۶؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۵۵۶/۲-۵۴۶؛ حویزی، ۱۴۱۵ق: ۳۶/۲-۳۲)، باعث شده مفسران شیعه و سنی نظریات تفسیری مختلفی درباره این آیات داشته باشند (خازن، ۱۴۱۵ق: ۲۰۳/۲-۲۰۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ۲۳۷/۴-۲۳۵)؛ از این رو دستیابی به تفسیر درست از بین این تفاسیر، مسئله ساده‌ای نیست و نیاز به ابزار متناسب دارد. نوشتار پیش‌رو از دو ابزار برای این مهم بهره برده است: ۱. «روش عرضه به قرآن» ۲. قواعد ترجیح که جهت تعیین یا ترجیح تفاسیر تدوین شده‌اند.

برای این کار، دو دیدگاه غالب و غیر غالب و نظریات ذیل آن‌ها در «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» مبنای بررسی قرار گرفته است. دیدگاه غالب، یکسان‌انگاری مصداق عناوین یادشده است و مفسرانی همچون علامه طباطبائی، فضل‌الله، زمخشری، فخر رازی، آلوسی و ابن عاشور با وجود تفاسیر مختلف از مصداق مشترک ذیل این آیات، از باورمندان این دیدگاه به شمار می‌آیند. در مقابل برخی مفسران شیعه همچون مکارم شیرازی و طبرسی (طبق یک احتمال) عناوین یادشده را دارای مصادیق مختلف می‌دانند. در ادامه جزئیات تفسیر آیات اعراف از باورمندان به این نظریات بیان و به قرآن عرضه شده؛ به این صورت که ضمن بازخوانی آیات، مرجع ضمایر، مشارالیه، گوینده، مخاطب، معنای واژگان «اعراف»، «رجال» و «اصحاب اعراف» جایگذاری شده و درستی و نادرستی این تفسیر مورد دقت و پژوهش قرار گرفته است؛ برخی نقدها؛ مثل تفسیر به رأی، عدم انسجام سیاق و عدول بی دلیل از ظاهر آیات، باعث ردّ و برخی نقدها؛ مثل حمل بر ترادف، تقدیر و حذف، تکرار، ابهام، ترکیب‌های نحوی ضعیف و خروج از عرف گفتگو، باعث عدم ترجیح آن تفسیر شده است. بدیهی است هیچ تفسیری صرفاً به خاطر وجود نقدهای دسته دوم، طرد نمی‌شود.

۲. پیشینه

درباره اعراف و اعرافیان، بحث‌های فراوانی انجام شده و حتی در آثار دانشمندان پیشین مثل شیخ صدوق (۱۴۱۴ق: ۷۰) و شیخ مفید (۱۴۱۳ق: ۱۰۷) درباره مقصود از آن، سخن گفته شده است. افزون بر تفاسیر فراوان در این باره، در زمان معاصر نیز آثار فراوانی به نگارش درآمده؛ محور برخی از آن‌ها، معنای «اعراف» است و روایاتی در این زمینه را بررسی کرده‌اند؛ برخی دیگر آرای مفسران درباره اعرافیان را مورد پژوهش قرار داده‌اند؛ از جمله: مقاله «بحثی درباره اعراف» از یعقوب جعفری (۱۳۸۹)؛ مقاله «تحلیل تطبیقی اعراف و اعرافیان با تأکید بر آیات ۴۶، ۴۹ سوره اعراف» از عباس الهی (۱۳۹۴)؛ رساله «بررسی سیر تاریخی دیدگاه مفسران درباره اصحاب اعراف» از سید ضیاءالدین بلادی نژاد (۱۳۹۶)؛ مقاله «ارزیابی دیدگاه مفسران در تعیین مصداق رجال اعراف با رویکرد سازواری سیاق با روایات تفسیری» از کاووس روحی برندق و صادق عباسی و انسیه برومند پور (۱۳۹۷)؛ مقاله «تحلیل آیات اعراف از منظر فریقین» از سید کمال حسینی و شهزاد عباس (۱۳۹۸). صرف نظر از ایراداتی؛ همچون خطای در انتساب قول به تفصیل بین رجال و اصحاب اعراف، به شیخ صدوق و شیخ مفید و حتی علامه طباطبایی، تمایز نوشته حاضر، عرضه نظریات رایج در زمینه اعرافیان، به آیات سوره اعراف و سنجش درستی آن‌ها با توجه به سیاق آیات است. کاربست قواعد ترجیح در هنگام عرضه نظریات به قرآن، با هدف انتخاب تفسیر برتر از دیگر امتیازات این نوشتار نسبت به پژوهش‌های پیشین است.

۳. مفهوم شناسی

آیات اعراف: مقصود از «آیات اعراف» در این پژوهش، آیات ۴۶، ۴۹ است که در آن‌ها دو بار واژه «اعراف» به کار رفته و پیرامون اعرافیان و مواجهه آنان با بهشتیان و جهنمیان هستند. این آیات عبارت‌اند از: «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ».

عرضه به قرآن: گرچه در دانش اصول از روش عرضه برای ترجیح اخبار متعارض و یا حتی برای اطمینان از محتوای یک حدیث و عدم جعل آن، استفاده می‌شود؛ اما این روش اختصاص به روایات ندارد و همان‌طوری که از ظاهر برخی روایات

به دست می‌آید هر گزاره‌ای در دانش‌های اسلامی باید با قرآن محک بخورد؛ «وَأَنذَرْتُمُوهُ عَلَىٰ آرَأَکُمْ وَاسْتَغْشُوا فِيهِ أَهْوَاءَکُمْ»؛ و رأی هایتان را که با قرآن سازوار نیست متهم دارید و خواهش‌های نفسانی خویش را خیانت‌کار انگارید (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۲۵۲؛ شهیدی، ۱۳۷۸ش: ۱۸۳)؛ امام صادق (ع) از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده‌اند که ایشان فرموده‌اند: بر هر امر حقّی، حقیقتی هست و بر هر امر درستی، نوری وجود دارد؛ پس آنچه موافق قرآن است را بگیرید [عمل کنید] و آنچه مخالف قرآن است رها کنید (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۶۹/۱)؛ امام صادق (ع) فرموده‌اند: کسی که با کتاب خدا و سنت پیامبر اکرم (ص) مخالفت کند کفر ورزیده است (همان: ۷۰/۱). در اینجا مقصود از عرضه به قرآن یا همان تحلیل تفسیری، این است که نظریه‌های مفسران را در آیات مربوطه جایگزین الفاظ قرآن کرده، سپس در فرایند پردازش قرآنی و سیاق موجود در آیات، درستی و نادرستی هر نظریه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

قواعد ترجیح: ترجیح از ماده «رجح» است که بر وقار، سنگینی و زیادت دلاله دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۴۸۹/۲). ترجیح از باب تفعیل به معنای برتری دادن به چیزی است (جوهری، ۱۳۷۶ق: ۳۶۴/۱). ترجیح در دانش تفسیر عبارت است از تقویت یکی از اقوال در تفسیر آیه؛ به خاطر دلیل یا قاعده‌ای که آن قول را تقویت می‌کند یا به خاطر تضعیف یا ردّ قول دیگر (حربی، ۱۴۱۷ق: ۳۵/۱) قواعد ترجیح نزد مفسرین، ضوابط و امور اغلبی هستند که با آن‌ها نظریات راجح در تفسیر قرآن شناخته می‌شود (همان: ۳۹/۱). قواعد ترجیح ممکن است مربوط به قرائات، سیاق، کاربست‌های رایج قرآنی، روایات تفسیری، قواعد الفاظ، برگشت ضمیر، قواعد نحوی و ترکیب آیات یا امور دیگر باشد.

برخلاف ظاهر اصطلاح «قواعد ترجیح»، برخی از این قواعد، رجحان تفسیری بر تفسیر دیگر را اثبات می‌کنند؛ مثل اینکه در دوران امر بین تأسیس و تأکید، حمل بر تأسیس بهتر است (همان: ۴۷۳/۲) و اینکه حمل الفاظ به ظاهر مترادف و حی بر تباین از حمل آن‌ها بر مترادف بهتر است (همان: ۴۸۱/۲)؛ اما برخی، تفسیر مردود و باطل را معرفی می‌کنند؛ مثل اینکه عدول از ظاهر قرآن جایز نیست مگر اینکه دلیلی آن را اقتضا کند (همان: ۱۳۷/۱) و اینکه هر تفسیری که ناشی از دلالت الفاظ و سیاق آیه نباشد مردود و باطل است (همان: ۳۴۹/۲). نام‌گذاری دسته دوم به «قواعد ترجیح» از باب تغلیب است و الا این دسته، باعث تعین یک تفسیر و بطلان تفسیر دیگر می‌شوند؛ نه ترجیح حقیقی.

۴. نظریات رایج مفسران فریقین درباره آیات اعراف

درباره وحدت یا تعدد مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» دو دیدگاه کلی میان مفسران شیعه و سنی وجود دارد؛ غالب مفسران فریقین هر دو را عنوان برای یک معنوی می‌دانند. آنگاه درباره تعیین این معنای مشترک بین دو عنوان، نظریات متعددی وجود دارد که چهار نظریه رایج بیان خواهند شد. در مقابل، فقط برخی از مفسران شیعه هر یک از عنوان‌های یادشده را دارای معنا و مصداق مختلف از دیگری می‌دانند. در ادامه، نظریات یادشده مطرح و ذیل هر یک، با نام بردن برخی باورمندان آن، مقصود از واژگان «اعراف»، «رجال» و «اصحاب اعراف»، ضمائر و ترکیب «لم یدخلوها و هم یطمعون»، ضمائر «ابصارهم»، «قالوا» و «یعرفونهم»، مشاژلیه «هؤلاء»، مخاطب «أقسمتم» و «ادخلوا» و گوینده «ادخلوا»، در تفسیر مربوطه مورد کاوش قرار می‌گیرد. در انتهای هر نظریه، با محوریت مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»، بررسی و عرضه‌ی هر نظریه به قرآن و کاربست قواعد ترجیح، مورد اتمام قرار می‌گیرد.

الف) دیدگاه غالب مفسران فریقین درباره وحدت یا تعدد مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»

غالب مفسران «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را دو عنوان برای یک معنوی می‌دانند. درباره تعیین معنای مشترک بین این دو عنوان، نظریات متعددی وجود دارد که چهار نظریه رایج عبارت‌اند از:

نظریه اول؛ نظریه زمخشری درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: مقصود از هر دو عنوان، مسلمانانی هستند که به خاطر قصور اعمالشان، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند. از کسانی که این نظریه را برگزیده، زمخشری است. زمخشری، مقصود از «حجاب» را همان دیواری دانسته که بین بهشت و جهنم یا بین بهشتیان و جهنمیان قرار دارد و «اعراف» به بلندی‌های این دیوار گفته می‌شود. ایشان «رجال» در آیه ۴۶ را مسلمانانی دانسته که به خاطر قصور اعمالشان در آخر وارد بهشت می‌شوند و به امید امر خدا هستند. بین بهشت و جهنم محبوس‌اند تا خداوند اذن دخول به بهشت به آن‌ها دهد. بیضاوی از دیگر باورمندان به این نظریه است (بیضاوی، ۱۴۱۸ق: ۱۴/۳). زمخشری درباره ترکیب «لم یدخلوها و هم یطمعون» دو احتمال داده: ۱. مستأنفه [استیناف بیانی]: گویا کسی از حال اصحاب اعراف پرسیده و در پاسخ او گفته می‌شود «لم یدخلوها...»؛ به این معنا که داخل بهشت شدن اینان نسبت به بهشتیان تأخیر دارد؛ لذا به خاطر دربند بودنشان داخل بهشت نشده‌اند؛ اما امید آن را

دارند و مأیوس نشده‌اند. ۲. صفت برای «رجال»؛ یعنی مردانی که داخل بهشت نشده‌اند ولی امید آن را دارند.

زمخشری در آیه ۴۹ مخاطب را سران کفار دانسته و مشألایه «هؤلاء» را اهل بهشتی دانسته که سران کفار آن‌ها را به خاطر فقرشان پست شمرده، تحقیر می‌کردند و قسم می‌خوردند خداوند آن‌ها را به بهشت نمی‌برد. آنگاه به اصحاب اعراف گفته می‌شود: «ادخلوا الجنة» و این بعد از آن بوده که اصحاب اعراف بر اعراف حبس شده بودند و به اهل بهشت و جهنم می‌نگریستند و آن‌ها را از روی علامت چهره‌شان می‌شناختند و به آن‌ها چیزهایی می‌گفتند. به حسب ظاهر، این مفسر مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را یکسان می‌داند؛ مسلمانانی که به خاطر قصور اعمال، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند و به امید امر خدایند و در آخر. به اذن خدا. داخل بهشت می‌شوند (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۱۰۸/۲). البته این اوصاف را از مضمون آیات برداشت کرده و درواقع «رجال» را مسلمانان گنه‌کار می‌داند؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از:

«بین بهشت و جهنم (بین بهشتیان و جهنمیان) دیوار حائلی وجود دارد و بر اعراف؛ یعنی بلندی‌های آن دیوار، مردانی (مسلمانانی که به خاطر قصور اعمال، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند و به امید امر خدایند و در آخر داخل بهشت می‌شوند) قرار دارند. اینان هر یک از اهل بهشت و جهنم را به چهره‌شان می‌شناسند و این مسلمانان، بهشتیان را صدا زده بر آنان سلام و درود می‌فرستند؛ این مسلمانان داخل بهشت نشده‌اند و امید آن دارند/ این مسلمانان چنین صفت دارند داخل بهشت نشده‌اند و امید آن دارند. (۴۶)؛ و زمانی که چشمان این مسلمانان، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده. (۴۷)؛ و اصحاب اعراف (مسلمانانی که به خاطر قصور اعمال، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند و به امید امر خدایند و در آخر. به اذن خدا. داخل بهشت می‌شوند) مردانی را که به چهره‌شان می‌شناسندشان صدا زده به آن‌ها می‌گویند: گردآوری (کثرت) و گردنکشی شما به حالتان سودی ندارد. (۴۸)؛ آیا این اهل بهشتی که سران کفار آن‌ها را پست شمرده تحقیر می‌کردند، همان‌هایی هستند که شما سران کفار قسم یاد کردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [به اصحاب اعراف گفته می‌شود]: داخل بهشت شوید بر شما ترسی نیست و اندوه‌گین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی

۱. اینکه زمخشری گفت رجال اعراف، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند، تعبیر «حبس» تنها در روایتی از ابن عباس در منابع عامه آمده است (سیوطی، ۱۴۰۴ق:

۸۸/۳)؛ اما بر اساس منابع شیعه، سخنی بی دلیل محسوب می شود که نه الفاظ آیه و نه سیاق با آن سازگاری ندارد.

۲. توبیخ جهنمیان و مستکبران توسط مسلمانانی که خود به خاطر قصور اعمالشان گرفتارند و در اعراف محبوس اند (اصحاب اعراف) جا ندارد؛ درحالی که طبق این نظریه، در آیه ۴۸ این اتفاق افتاده است؛ گرچه زمخشری خواسته از این اشکال فرار کند و گفته: گنه کار و سرکش را هرکسی؛ حتی مردمانی که کمترین عمل را دارند، توبیخ می کنند [لذا توبیخ جهنمیان توسط اصحاب اعراف بی راه نیست] (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۱۰۷/۲).

۳. با اینکه خطاب در آیه ۴۹ همچنان با جهنمیان و سران کفار است و خطاب «ادخلوا» طبق نظر زمخشری، به همان مسلمانان محبوس در اعراف (رجال/ اصحاب اعراف) است پس چرا مشاؤولیه «هؤلاء» را کسان دیگر قرار داده است؟! به عبارت دیگر اگر بحث در این چهار آیه بر سر مسلمانان گرفتار و محبوس در اعراف بوده و در آخر هم به آن ها خطاب می شود به بهشت بروید پس چرا قبل از خطاب اینان جهت دخول بهشت، با «هؤلاء» اشاره به عده دیگری از اهل بهشت شده؟! اگر هم مقصود از اهل بهشتی که سران کفار تحقیرشان کرده اند، همان مسلمانان گرفتار و محبوس در اعراف باشد؛ اولاً این احتمال خلاف ظاهر عبارت زمخشری است و ثانیاً نباید در این تفسیر، تعبیر از یک مصداق را به این صورت تغییر می داد؛ بنابراین اگر زمخشری می خواست سیاق آیات را رعایت کند باید «هؤلاء» را اشاره به مسلمانان گرفتار در اعراف می گرفت؛ نه اشاره به اهل بهشت که سران کفار تحقیرشان کرده اند.

باید توجه داشت که گرچه برخی روایات در منابع عامه، «هؤلاء» را به «ضعفا» تفسیر کرده اند (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۸۹/۳)؛ اما صرف نظر از احتمالات در واژه «ضعفا» - وقتی سخن از ترجیح تفاسیر صحیح بر هم به میان آید باید دید کدام تفسیر با قواعد ترجیح هماهنگ است؛ بر اساس قواعد ترجیح، اولاً: اینکه سخن هماهنگ با قبل و بعدش باشد بهتر از این است که از آن ها خارج باشد؛ مگر اینکه دلیلی اقتضای خروج کند (حربی، ۱۴۱۷ق: ۱۲۵/۱). ثانیاً عدول از ظاهر قرآن درست نیست مگر اینکه دلیلی این عدول را لازم کند (همان: ۱۳۷/۱) ثالثاً تفسیری که برخاسته از الفاظ و سیاق نباشد مردود است (همان: ۳۴۹/۲)؛ بنابراین مشاؤولیه «هؤلاء» که با قبل و بعد سازگار نیست و خلاف ظاهر آیه و مخالف سیاق آیات است، صحیح نیست یا لا اقل مرجوح است.

۴. زمخشری در فراز «لم یدخلوها و هم یطمعون»، صفت بودن برای «رجال» را

جایز دانست؛ اما بر اساس قواعد ترجیح حمل قرآن بر گونه‌های ترکیبی قوی و مشهور لازم است نه ترکیب‌های ضعیف، شاذ و غریب (همان: ۶۴۵/۲) و بنا بر صفت بودن این فراز برای «رجال»، گرچه فاصله بین صفت و موصوف جایز است؛ اما در اینجا فاصله طولانی و بی‌ربط به موصوف و صفت، باعث تضعیف صفت بودن می‌شود؛ مخصوصاً با وجود ترکیب‌هایی همچون حال و استیناف بیانی، ضرورتی برای این ترکیب نیست.

نظریه دوم؛ نظریه فخر رازی و علامه طباطبایی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: مقصود از هر دو عنوان، بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب است. از کسانی که این نظریه را برگزیده‌اند، فخر رازی و علامه طباطبایی هستند که به خاطر برخی تفاوت‌ها در تفسیر، نظریه هر یک جداگانه بررسی می‌شود:

نظریه فخر رازی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: فخر رازی «اعراف» را بلندی‌های دیوار بین بهشت و جهنم می‌داند و نظر کسانی که «اعراف» را معرفت و شناخت می‌دانند به نظر برگزیده خود برمی‌گرداند. وی مراد از «رجال» در آیه ۴۶ را با توجه به عبارت «و تحقیق الکلام ان اصحاب الاعراف هم اشراف اهل القيامة» (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۲۵۰/۱۴)، بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب می‌داند و تفاوتی میان «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» نمی‌گذارد. ایشان مقصود از «رجال» در آیه ۴۸ را مردانی از جهنمیان می‌داند.

این مفسر «هُؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُ» را سخن اصحاب اعراف دانسته است و «هؤلاء» را اشاره به گروهی از بهشتیان گرفته که جهنمیان آن‌ها را ضعیف و کوچک شمرده، چه بسا مسخره می‌کردند. وی «ادخلوا الجنة» را بی‌واسطه یا با واسطه‌ی ملائکه یا بعضی اصحاب اعراف، سخن خداوند می‌داند (همان: ۲۵۱/۱۴-۲۴۸)؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از:

«بین بهشت و جهنم یا بین بهشتیان و جهنمیان دیوار حائل است و بر اعراف؛ یعنی بلندی‌های آن دیوار، مردانی (بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب) قرار دارند. اینان هر یک از بهشتیان و جهنمیان را به چهره‌شان می‌شناسند و این بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب، بهشتیان را صدا زده بر آنان سلام و درود می‌فرستند. این بزرگان داخل بهشت نشده‌اند و یقین دارند داخل آن شوند (۴۶)؛ و زمانی که چشمان این بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷)؛ و اصحاب اعراف (بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب) مردانی از جهنمیان را که به چهره‌شان می‌شناسندشان صدا زده به آن‌ها می‌گویند: گردآوری (کثرت) و گردنکشی شما به

حالتان سودی نداد. (۴۸)؛ اصحاب اعراف به مردانی از جهنمیان می‌گویند: آیا این گروه از بهشتیان که آن‌ها را ضعیف و کوچک شمرده مسخره‌شان می‌کردید، همان‌هایی هستند که قسم یادکردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [خداوند خودش یا به واسطه ملائکه، به اصحاب اعراف می‌گوید]: داخل بهشت شوید بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی

۱. فخر رازی به حسب ظاهر فرقی بین رجال و اصحاب اعراف نگذاشته؛ لذا با فرض اینکه مراد از «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»، بزرگان از اهل طاعت و ثواب (ملائکه، انبیا و شهدا) باشد، معنای طمع را طمع یقین گرفته تا مشکلی پیش نیاید؛ اما سؤال اینجاست که در آیه ۴۷ چه معنا دارد که انبیا و شهدا در قیامت دعا کنند که «پروردگارا ما را با گروه ظالمان قرار مده».

افزون بر اینکه چطور در آیه ۴۹ که به حسب ظاهر ادامه آیه ۴۸ و خطاب به مردانی از جهنمیان است، اشاره «هؤلاء» را به گروهی از بهشتیان که جهنمیان آن‌ها را ضعیف شمرده، مسخره‌شان می‌کردند، می‌گیرد؛ ولی خطاب «ادخلوا» را به اصحاب اعراف می‌داند؛ باینکه ظاهر آیه ۴۹ این است که می‌خواهد بفرماید: باینکه شما گمان می‌کردید این افراد (هؤلاء) مشمول رحمت خدا نیستند ولی به بهشت می‌روند؛ یعنی «هؤلاء» همان کسانی هستند که به آن‌ها خطاب می‌شود به بهشت بروید!

۲. بر اساس قواعد ترجیح، حمل الفاظ به ظاهر مترادف وحی بر تباین بهتر از حمل آن‌ها بر ترادف است (حربی، ۱۴۱۷ق: ۴۸۱/۲)؛ بنابراین عدم تمایز «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» مرجوح و ناپسند است.

۳. بی‌شک تقدیر خلاف اصل است و تفسیری که نیاز به تقدیر نداشته باشد بهتر از تفسیری است که نیاز به تقدیر دارد (همان: ۵۹۴/۲؛ شنقیتی، ۱۴۲۷ق: ۱۷۳/۷)؛ لذا تفسیری که بر اساس آن، مشارالیه مذکور و مورد گفتگوهای پیشین یا پسین باشد بهتر از تفسیری است که بر اساس آن، مشارالیه مقدر باشد (حربی، ۱۴۱۷ق: ۵۹۸/۲ و ۶۰۳)؛ بنابراین اگر اشاره «هؤلاء» به گروهی از بهشتیان باشد (بهشتیانی که جهنمیان آن‌ها را ضعیف شمرده، مسخره می‌کردند) که قبل و بعد این فراز، سخنی از آنان گفته نشده، مرجوح و ناپسند است و اگر مشارالیه در آیات یادشده وجود داشته باشد؛ مثلاً «رجال اعراف» بهتر است. همان‌طور که پیش‌ازاین نیز گفته شد گرچه برخی روایات عامه «هؤلاء» را به «ضعفا» تفسیر کرده‌اند (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۸۹/۳)؛ اما در مقام ترجیح تفاسیر صحیح بر هم ناگزیر باید تابع قواعد ترجیح بود.

نظریه علامه طباطبائی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: علامه طباطبائی نیز که از باورمندان به نظریه دوّم است، «اعراف» را بلندی‌های حجاب حائل بین بهشت و جهنم که همان محل مُشْرِف بر تمام بهشتیان و جهنمیان است؛ البته در آخر بحث از آیات اعراف، اعراف را از مقامات کریمه انسانیّه شمرده که در قیامت ظاهر می‌شود و خداوند در این آیات، آن را با تمثیل بیان کرده است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق: ۱۳۲/۸).

به نظر علامه نیز «رجال اعراف» مردانی از اهل منزلت و کرامت و تام الانسانیّه هستند و مقامی برتر از بقیه داشته، اجازه تکلم و شهادت و شفاعت و امر دارند (البته درباره اینکه این رجال چه کسانی هستند اختلاف است: انبیاء، شهدای بر اعمال، علماء فقها، ...) ایشان مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را یکی می‌داند. به نظر می‌رسد فیض کاشانی و قمی مشهدی نیز به همین نظریه باور دارند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق: ۱۹۸/۲ و ۲۰۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ۹۱/۵ و ۹۶). علامه گفته است: تعبیر «رجال» و تنکیر آن، به حسب عرف لغت، دلالت بر توجه بالا به مصداق آن دارد و معمولاً بر انسان قوی در تعقل و اراده و محکم اطلاق می‌شود؛ مانند: «رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» (نور/۳۷) و «أَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْإِنسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ» (جن/۶). این نحوه استدلال علامه به کاربست واژه «رجال» در سایر آیات قرآن، بر اساس یکی از قواعد ترجیح است که: حمل معانی قرآن بر اسلوب غالبی قرآن و کاربست رایج در آن، بهتر از خروج از این اسلوب و کاربست است (حربی، ۱۴۱۷ق: ۱۷۲/۱). شاهد بر نظریه علامه این است که در آیات بعد اوصافی درباره رجال گفته شده که نشان می‌دهد اهل منزلت و قرب اند نه افراد متوسط یا ضعیف؛ مثل اینکه بر اعراف اند و اشراف و شناخت نسبت به همه دارند، با بهشتیان و جهنمیان سخن می‌گویند، دستور به دخول در بهشت می‌دهند. ایشان «لَمْ يَدْخُلُوها وَ هُمْ يَطْمَعُونَ» را حال می‌داند یا هر یک از دو جمله، حال از «اصحاب الجنة» باشد یا اوّلی حال از «اصحاب الجنة» و دوّمی حال از فاعل «لَمْ يَدْخُلُوها».

به نظر ایشان ضمیر «أَبْصَارُهُمْ» و «قَالُوا» در آیه ۴۷ به «اصحاب الجنة» برمی‌گردد و جمله از دعای بهشتیان خبر می‌دهد که البته این هم قبل از دخول بهشت است. توجه به این نکته لازم است که برگشت این ضمایر به «اصحاب الجنة» مطابق با یکی از قواعد ترجیح است: اصل این است که ضمیر به نزدیک‌ترین مرجع ذکرشده در کلام برگردد مگر اینکه دلیلی بر خلافتش وجود داشته باشد (همان، ۶۲۱/۲).

علامه گوینده «أهؤلاء...» در آیه ۴۹ را «اصحاب اعراف» و مخاطب آن را همان «رجال» در آیه ۴۸ و اشاره «هؤلاء» را به «اصحاب الجنة» می‌داند. گوینده «ادخلوا» نیز «اصحاب اعراف» و خطاب آن به مؤمنین است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۱۲۱/۱۳۳/۸)؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از:

«و بین بهشت و جهنم پوشش حائلی وجود دارد و بر بلندی‌های آن، مردانی (مردانی از اهل منزلت و کرامت و کامل) قرار دارند. اینان هر یک از اهل بهشت و جهنم را به چهره‌شان می‌شناسند و این مردان اهل کرامت و منزلت و کامل، بهشتیان را صدا زده بر آنان سلام و درود می‌فرستند؛ درحالی‌که اصحاب بهشت داخل بهشت نشده‌اند؛ درحالی‌که اصحاب بهشت طمع بهشت دارند (اصحاب بهشت، درحالی‌که طمع به دخول بهشت دارند، داخل بهشت نشده‌اند) (۴۶) و زمانی که چشمان بهشتیان (قبل از دخول بهشت)، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷) و اصحاب اعراف (مردانی از اهل منزلت و کرامت و کامل)، مردانی را که به چهره‌شان می‌شناسند صدا زده به آن‌ها می‌گویند: گردآوری اموال و گردنکشی شما به حالتان سودی نداد (۴۸)؛ [اصحاب اعراف به رجال آیه ۴۸ می‌گویند]: آیا این اصحاب بهشت، همان‌هایی هستند که قسم یاد کردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [اصحاب اعراف به مؤمنین می‌گویند]: داخل بهشت شوید بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی

۱. علامه طباطبایی به گونه‌های مختلف با روایات فراوانی که به نظر می‌رسد بین «رجال اعراف» با «اصحاب اعراف» تفاوت گذاشته‌اند، مخالفت کرده؛ از جمله: ۱. اینکه با ظاهر و سیاق آیات مربوطه سازگاری ندارند. ۲. اینکه به خاطر نقل به معنا دچار اختلال هستند (همان: ۱۴۱/۱۴۶/۸)؛ اما این اشکالات درست نیستند: اول: اینکه این روایات با ظاهر و سیاق آیات سازگاری ندارند، قابل پذیرش نیست؛ چون در مقام فرق گذاشتن بین این دو تعبیر، تنها آیات ۴۶ و ۴۷ حمل بر مستضعفین یا مستوی الحسنه و السيئة ... می‌شوند؛ نه هر چهار آیه تا گفته شود با صفات اصحاب اعراف (مثل دستور دادن به دخول بهشت) و سیاق آیات سازگار نیست. با توجه به مثال نقضی که درباره اطلاق کلمه «رجال» در قرآن ذکر می‌شود، از این جهت نیز مانعی بر حمل «رجال» در آیه ۴۶ بر مثلاً مستوی الحسنه و السيئة وجود ندارد. افزون بر این، بر اساس قاعده ترجیحی «حمل الفاظ به ظاهر مترادف وحی بر تباین بهتر از حمل آن‌ها بر ترادف است» (حربی، ۱۴۱۷ق: ۴۸۱/۲)، فرق گذاشتن بین «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» برتری دارد.

دوم: اما اینکه علامه سخن از اختلال در روایات به میان آورده و با «لعل» آن را موّجه کرده پذیرفته نیست و اصل این است که راوی سخن حضرت را درست فهمیده و نقل کرده. وقتی با برخی روایات می‌توان فضای دو آیه ۴۶ و ۴۷ را از فضای دو آیه ۴۸ و ۴۹ متمایز کرد و هیچ مشکل سیاقی و مخالفت با ظاهر و خلاف استعمال رایج در «رجال» لازم نیاید چرا باید از اصل، خارج و قائل به اختلال متن روایات شد. بلکه ممکن است برخی روایات مثل روایت بصائر از امام باقر (ع) از محل بحث خارج باشد و سؤال درباره عرفا باشد نه آیه شریفه!

یکی از مشکلاتی که علامه در پذیرش برخی روایات و انطباق بر آیات، با آن مواجه شده این است که طبق ظاهر آیات، «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» بر بهشتیان سلام کرده‌اند؛ درحالی‌که طبق برخی روایات، این گناهکاران و مستضعفین هستند که سلام کرده‌اند! (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱۴۴/۸)؛ اما این هم به سادگی قابل پاسخ است به این صورت که «رجال اعراف» که به بهشتیان سلام کرده‌اند همان گناهکاران و مستضعفین هستند ولی «اصحاب اعراف» مطابق برخی روایات، ائمه (ع) هستند.

۲. شواهدی که علامه اقامه کرد بر اینکه رجال از اهل کرامت و منزلت هستند قابل پذیرش نیستند؛ زیرا اینکه افراد متوسط و ضعیف بتوانند بهشتیان و جهنمیان را ببینند و به سیمایشان بشناسند، به خواست خدا و مصلحتی؛ مثل حسرت بر بهشتیان و بیم از جهنمی شدن (نوعی عذاب) بلامانع است. سخن گفتن هم به اذن خدا جایز است. برخی از صفات یادشده نیز مربوط به اصحاب اعراف در آیات ۴۸ و ۴۹ است؛ نه رجال اعراف.

۳. ایشان تعبیر «رجال» و تنکیر آن را در عرف لغت، دال بر اعتنای تام به مصادیق آن دانسته می‌گوید: معمولاً بر انسان قوی در تعقل و اراده و محکم اطلاق می‌شود، این سخن با آیه ۶ سوره جن نقض می‌شود؛ زیرا حداقل «رجال» اول، نه تنها از سرشناسان و قوی در تعقل‌ها نیستند که انسان‌های خوبی هم نبودند بلکه صرفاً کاری بوده که عرب انجام می‌داده و در آیه به «رجال» اسناد داده شده؛ پس «رجال» در قرآن همان طور که الزاماً در انسان‌های خوب بکار نرفته، الزاماً بر انسان‌های برجسته هم اطلاق نشده است و چه بسا آیه ۴۶ سوره اعراف از همین موارد باشد.

۴. در ضمائر «يعرفونهم» در آیه ۴۸ دو احتمال است: رجال، اصحاب اعراف را می‌شناسند یا اصحاب اعراف، رجال را می‌شناسند؟ ظاهر آیه شریفه دومی است؛ بنابراین این اشکال مطرح می‌شود که اگر اصحاب اعراف همان رجال اعراف

باشند پس «يعرفونهم بسيماهم» تکرار است؛ زیرا در آیه ۴۶ نیز همین محتوا آمده! و بر اساس قواعد ترجیح، در دوران کلام بین تأسیس و تأکید، حمل بر تأسیس بهتر است (حربی، ۱۴۱۷ق: ۴۷۳/۲). این اشکال ناشی از یکی دانستن «اصحاب اعراف» و «رجال اعراف» بود که آن هم باقاعده «حمل الفاظ به ظاهر مترادف و حی بر تباین، بهتر از حمل آن ها بر ترادف است» (همان: ۴۸۱/۲) ناسازگار است. نظریه سوم؛ نظریه آلوسی و فضل الله درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: مقصود از هر دو عنوان عبارت است از: افرادی که خوبی ها و بدی هایشان به یک اندازه است. تفاوت این نظریه با نظریه نخست در همین تساوی خوبی ها و بدی ها است. از کسانی که این نظریه را برگزیده اند، آلوسی و فضل الله هستند که به خاطر برخی تفاوت ها در تفسیر، نظریه هر یک جداگانه بررسی می شود:

نظریه آلوسی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: آلوسی «اعراف» را بلندی های دیوار حائل و «رجال» را گروهی از موحدین که خوبی هایشان مانع جهنم و بدی هایشان مانع بهشت رفتنشان شده، می داند. وی «لَمْ يَدْخُلُوها» را حال از فاعل «نَادُوا» یا از مفعول آن و «وَهُمْ يَظْمَعُونَ» را حال از فاعل «لَمْ يَدْخُلُوها» دانسته است.

این مفسر فرقی میان «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» نمی گذارد؛ لذا این دو تعبیر را جای یکدیگر به کار می برد؛ بنابراین در آیه ۴۸ فاعل «نادی» می توانست ضمیر راجع به «رجال اعراف» باشد؛ ولی به خاطر تثبیت و تأکید بیشتر از اسم ظاهر استفاده شده است. زحیلی از دیگر باورمندان به این نظریه است (زحیلی، ۱۴۱۱ق: ۲۱۵/۸). آلوسی مقصود از «رجال» در آیه ۴۸ را سران کفار؛ مثل ابو جهل، ولید بن مغیره و عاص بن وائل دانسته است. آلوسی «قالوا» را بیان یا بدل برای «نادی» و «ما» را استفهام توییخی یا نافیه گرفته است.

وی آیه ۴۹ را سخن اصحاب اعراف، خطاب به همان رجال آیه ۴۸ و اشاره «هؤلاء» را به ضعفای اهل بهشت که کفار در دنیا تحقیرشان می کردند و قسم می خوردند که رحمت خدا به آن ها نمی رسد و به بهشت نمی روند؛ مثل سلمان و صهیب و بلال، می داند. همین طور «ادخلوا الجنة» سخن اصحاب اعراف، خطاب به همان ضعفای اهل بهشت است؛ البته از آنجایی که آن ها در بهشت هستند معنای این دستور این است که دائماً در بهشت باشید (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۶۳.۳۶۵/۴)؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از:

«بین بهشت و جهنم یا بین بهشتیان و جهنمیان دیوار حائلی است و بر اعراف؛ یعنی بلندی های آن دیوار، مردانی (گروهی از موحدان که خوبی هایشان مانع

جهنم و بدی‌هایشان مانع بهشت رفتنشان شده؛ یعنی خوبی و بدی آن‌ها یکسان است) قرار دارند. این مردان، هر یک از بهشتیان و جهنمیان را به چهره‌شان می‌شناسند و این گروه مستوی الحسنه و السيئه، بهشتیان را صدا زده بر آنان سلام و درود می‌فرستند؛ درحالی‌که این موحدان مستوی الحسنه و السيئه؛ درحالی‌که طمع به دخول بهشت دارند، داخل بهشت نشده‌اند یا درحالی‌که بهشتیان؛ درحالی‌که طمع به دخول بهشت دارند، داخل بهشت نشده‌اند (۴۶) و زمانی که چشمان این موحدان مستوی الحسنه و السيئه، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷) و اصحاب اعراف (گروهی از موحدان مستوی الحسنه و السيئه) سران کفار را که به چهره‌شان می‌شناسند صدا زده به آن‌ها می‌گویند: یاران و دنباله روان/گردآوری مال و گردنکشی شما به حالتان چه سودی داد؟! یا یاران و دنباله روان/گردآوری مال و گردنکشی شما به حالتان سودی نداد (۴۸)؛ اصحاب اعراف به سران کفار می‌گویند: آیا این ضعیف‌ای اهل بهشت، همان‌هایی هستند که قسم یاد کردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [اصحاب اعراف به ضعیف‌ای اهل بهشت می‌گویند: دائماً در بهشت بمانید؛ بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید] (۴۹).

بررسی

۱. با توجه به اینکه آلوسی در آیه ۴۹، مشارالیه «هؤلاء» و مخاطب «ادخلوا» را ضعیف‌ای اهل بهشت؛ مثل سلمان و بلال دانسته که کفار در دنیا تحقیرشان می‌کردند و این تفسیر به خودی خود بر اساس مبانی عامه اشکالی ندارد؛ چون در برخی روایات عامه، «هؤلاء» به «ضعفا» تفسیر شده (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۸۹/۳)، معنا ندارد مستوی الحسنه و السيئه (اصحاب اعراف) که خود گرفتارند به این‌ها که اهل بهشتند بگویند: داخل بهشت شوید و تأویل آن به اینکه مقصود، دوام بودن در بهشت است، اولاً خلاف ظاهر است و بر اساس قواعد ترجیح، عدول از ظاهر قرآن جایز نیست؛ مگر اینکه دلیلی آن را اقتضا کند (حربی، ۱۴۱۷ق: ۱۳۷/۸)؛ ثانیاً بازهم اشکال باقی است و وجهی ندارد مستوی الحسنه و السيئه به اهل بهشت بگویند: در بهشت ماندگار شوید!

۲. بر اساس قواعد ترجیح حمل الفاظ به ظاهر مترادف و حی بر تباین، بهتر از حمل آن‌ها بر ترادف است (همان: ۴۸۱/۲)؛ بنابراین عدم تمایز «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» و یکسان دانستن آن‌ها مرجوح و ناپسند است.

۳. در آیه ۴۸ مستوی الحسنه و السيئه که خود گرفتارند در مقامی نیستند که بخواهند سران کفار و مستکبرین را مورد عتاب و سرزنش قرار دهند!

۴. در آیه ۴۸ دو احتمال است: سران کفار، اصحاب اعراف را می‌شناسند یا اصحاب اعراف، سران کفار را می‌شناسند. ظاهر آیه شریفه دومی است؛ در این صورت اگر «اصحاب اعراف» همان «رجال اعراف» باشد پس «يعرفونهم بسيماهم» تکرار است؛ زیرا در آیه ۴۶ نیز همین محتوا بیان شده! و بر اساس قواعد ترجیح: در دوران کلام بین تأسیس و تأکید، حمل آن بر تأسیس بهتر است (همان: ۴۷۳/۲) پس احتمال دوم که ظاهر آیه بود، مرجوح و ناپسند است. ریشه این تفسیر مرجوح، یکی دانستن «اصحاب اعراف» و «رجال اعراف» بود که مرجوح بودن آن گذشت.

۵. مصنف «قالوا» در آیه ۴۸ را بیان یا بدل برای «نادی» دانست؛ اگر مقصود ایشان از بیان، عطف بیان باشد صحیح نیست؛ زیرا جمله، عطف بیان واقع نمی‌شود (ابن هشام، بی تا: ۴۵۶/۲).

نظریه فضل‌الله درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: فضل‌الله نیز که از باورمندان به نظریه سوّم است، درباره «اعراف» دو نظریه نقل کرده: ۱. چیزی که مشرف بر بهشتیان و جهنمیان است. ۲. تپه‌ای بین بهشت و جهنم که مردمانی گنه‌کار بر آن نشسته‌اند. ایشان اهل اعراف. که گاهی از آن تعبیر اصحاب اعراف کرده. را مستوی الحسنه و السيئه می‌داند. به نظر ایشان «لم يدخلوها و هم يطمعون» درباره اصحاب اعراف است.

این مفسّر فاعل «قالوا» در آیه ۴۷ را «رجال اعراف» می‌داند. در آیه ۴۹ نیز اشاره «هؤلاء» و خطاب «ادخلوا الجنة» به اهل کرامت و منزلت است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق: ۱۳۲.۱۳۴/۱۰)؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از:

«بین بهشتیان و جهنمیان دیوار حائل قرار دارد و بر اعراف (چیزی که مشرف بر بهشتیان و جهنمیان است یا تپه‌ای بین بهشت و جهنم که مردمانی گنه‌کار بر آن نشسته‌اند)، مردانی (افراد که خوبی و بدیشان یکسان است) قرار دارند. اینان هر یک از اهل بهشت و جهنم را به چهره‌شان می‌شناسند و این افراد مستوی الحسنه و السيئه، بهشتیان را صدا زده بر آنان سلام و درود می‌فرستند. این افراد مستوی الحسنه و السيئه داخل بهشت نشده‌اند و طمع آن دارند (۴۶) و زمانی که چشمان افراد مستوی الحسنه و السيئه، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷) و اصحاب اعراف (افرادی که خوبی و بدیشان یکسان است) مردانی را که به چهره‌شان می‌شناسند صدا زده به آن‌ها می‌گویند: مال و مقام و گردنکشی شما به حالتان سودی نداد (۴۸) آیا این اهل کرامت و منزلت، همان‌هایی هستند که قسم یاد کردید خداوند

رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [به اهل کرامت و منزلت گفته می‌شود:] داخل بهشت شوید بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی

افزون بر نقد سوّم به تفسیر آلوسی: ۱. بر اساس قواعد ترجیح، تفسیری که بر اساس آن، مشاّله مذکور و مورد گفتگوهای پیشین یا پسین باشد، بهتر از تفسیری است که بر اساس آن، مشاّله مقدر باشد (حربی، ۱۴۱۷ق: ۵۹۸/۲ و ۶۰۳)؛ بنابراین اگر اشاره «هؤلاء» به اهل کرامت و منزلت باشد که قبل و بعد این فراز، سخنی از آنان گفته نشده، مرجوح و ناپسند است و بهتر آن است که مشاّله در این آیات یادشده وجود داشته باشد؛ مثلاً «رجال اعراف». اگر فضل‌الله این تفسیر از «هؤلاء» را بر اساس روایتی انجام داده است باید به آن اشاره می‌کرد؛ زیرا تفسیری که بر اساس دلالت الفاظ و سیاق آیه نباشد و دلیل خارجی هم بر آن نباشد، مردود و تفسیر به رأی شمرده می‌شود (همان: ۳۴۹/۲).

۲. ایشان که از مجموع قرائن، احتمال مقصود بودن مستوی الحسنه و السيئة در اصحاب اعراف را ترجیح می‌دهد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق: ۱۳۳/۱۰)، چگونه در آیه ۴۹ از گوینده «ادخلوا...» غافل شده است؟ آیا مستوی الحسنه و السيئة، که طمع بهشت دارند و هنوز داخل نشده‌اند، به اهل کرامت می‌گویند: «ادخلوا الجنة»؟! پس خود مستوی الحسنه و السيئة که طمع بهشت دارند و هنوز داخل نشده‌اند، چه می‌شوند؟ آیا به بهشت می‌روند؟

نظریه چهارم؛ نظریه ابن عاشور درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» مقصود از هر دو عنوان، عده‌ای از مسلمانان بهشتی هستند. از کسانی که این نظریه را برگزیده، ابن عاشور است. ابن عاشور گفته: مقصود از «اعراف»، بلندی‌های دیوار حائل بین بهشت و جهنم است. وی اعراف را مکانی می‌داند که بهشتیان قبل از دخول بهشت، بر آن می‌ایستند (نوعی عقاب خفیف)؛ لذا بهشتیان در تقدیم و تأخیر دخول بهشت متفاوت‌اند و خداوند اختصاصاً گفتگو با مردانی از اصحاب اعراف را مطرح کرده؛ یعنی عده‌ای از بهشتیان و «رجال اعراف» این عده هستند؛ البته مقصود بهشتیان از امت محمدیه است.

ابن عاشور «لم یدخلوها و هم یطمعون» را استیناف بیانی دانسته است؛ یعنی پس از سلام رجال اعراف به بهشتیان، این سؤال پیش می‌آید که خود این‌ها به بهشت می‌روند یا خیر؟ جمله «و هم یطمعون» حال از ضمیر فاعلی «لم یدخلوها» است. مجموع دو جمله، معترضه بین «ونادوا اصحاب الجنة» و «اذا صرف ابصارهم» است. این مفسّر نیز «اصحاب اعراف» را همان «رجال اعراف» می‌داند؛ لذا «ال»

«اصحاب الاعراف» را عهد می‌گیرد البته مقصود از اصحاب اعراف همه‌ی کسانی که در اعراف‌اند نیست بلکه فقط همان‌هایی که در آیه ۴۶ ذکر شده‌اند؛ بنابراین «اصحاب الاعراف»، به جای ضمیر قرار گرفته و دلیل آن، تعدد کلماتی است که قابلیت مرجع بودن برای این ضمیر را دارند.

گوینده‌ی جمله «أهؤلاء...»، اصحاب اعراف و مخاطب آن، مشرکین هستند. اشاره «هؤلاء» نیز به گروهی از بهشتیان است که در دنیا مستضعف بودند و مشرکین آن‌ها را کوچک می‌شمردند؛ مثل سلمان، بلال، خباب و صهیب. ایشان، «ادخلوا الجنة» را خطاب به این گروه از بهشتیان و دعا جهت دوام در بهشت بودن آن‌ها می‌داند؛ زیرا در آن هنگام بهشتیان در بهشت مستقر شده‌اند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق: ۸/۱۱۳/۱۰۸)؛ بنابراین ترجمه دقیق آیات عبارت است از: بین «بهشت و جهنم دیوار حائل است و بر اعراف؛ یعنی بلندی‌های آن دیوار، مردانی (عده‌ای از مسلمانان بهشتی؛ گرچه همه بهشتیان قبل بهشت رفتن در اعراف‌اند ولی سخنان پیش رو مربوط به عده‌ای از آنان است) قرار دارند. این مردان، هر یک از بهشتیان و جهنمیان را به چهره‌شان می‌شناسند و این عده از مسلمانان بهشتی، بهشتیان را صدازده بر آنان سلام و درود می‌فرستند. این عده از مسلمانان بهشتی داخل بهشت نشده‌اند؛ درحالی که طمع دخول آن را دارند؛ طمعی به جا (۴۶) و زمانی که چشمان این عده از مسلمانان بهشتی، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷) و اصحاب اعراف (عده‌ای از مسلمانان بهشتی) مردانی جهنمی که در دنیا سرکش بوده‌اند و آن‌ها را به چهره‌شان می‌شناسند صدازده به آن‌ها می‌گویند: کثرت (اموال) و گردنکشی شما به حالتان سودی نداد (۴۸) [اصحاب اعراف به مردان جهنمی که در دنیا سرکش بودند می‌گویند]: آیا این ضعفای اهل بهشت، همان‌هایی هستند که قسم یاد کردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [خدا/اصحاب اعراف به ضعفای اهل بهشت می‌گویند]: دائماً در بهشت بمانید؛ بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی

۱. بر اساس قواعد ترجیح، هر تفسیری که از دلالت الفاظ و سیاق آیه گرفته نشده، تفسیر به رأی و مردود است (حربی، ۱۴۱۷ق: ۲/۳۴۹)؛ بنابراین اینکه ابن عاشور گفت: همه بهشتیان بر اعراف قرار می‌گیرند، درست نیست؛ مخصوصاً که در میان روایات عامه، روایتی که این مطلب را تأیید کند یافت نشد.

۲. اینکه مقصود از «رجال اعراف» را عده‌ای از بهشتیان می‌دانید، این عده چه کسانی هستند؟! اینان چه ویژگی و سمتی دارند که این چنین بر جهنمیان و

مستکبرین عتاب می‌کنند و سخنان دنیایشان در مورد ضعیفان و بندگان را به رخ آن‌ها می‌کشند؟!

۳. ابن عاشور مقصود از «رجال اعراف» را بهشتیانی دانست که هنوز داخل بهشت نشده‌اند پس چگونه در آیه ۴۹ «ادخلوا» را دعا برای دوام در بهشت بودن دانسته و گفت در آن هنگام بهشتیان در بهشت مستقر شده‌اند؟! در کدام قسمت از آیات پیشین گفته شد همه آن‌ها به بهشت رفته‌اند؟! افزون بر اینکه، این‌گونه تفسیر با سیاق آیات سازگاری ندارد و بر اساس قواعد ترجیح، هر تفسیر که از دلالت الفاظ و سیاق گرفته نشده، مردود است (همان: ۳۴۹/۲).

۴. اشکال درباره تفسیر «هؤلاء» به مستضعفین و بندگان در دنیا، به طور مفصل ذیل بررسی تفاسیر سابق گذشت. (اشکال ۳ نظریه «۱.۱.۴» و نظریه «۱.۲.۱.۴» و اشکال ۱ نظریه «۱.۳.۱.۴»)

ب) دیدگاه غیر غالب مفسران درباره وحدت یا تعدد مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»

در مقابل دیدگاه غالب مفسران فریقین، برخی از مفسران شیعه هر یک از «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را دارای معنا و مصداق مختلف از دیگری می‌دانند. بر اساس جستجوی انجام شده، تنها دو تن از مفسران، آیات اعراف را بر اساس این دیدگاه تفسیر کرده‌اند که عبارت‌اند از مکارم شیرازی و طبرسی (بر اساس یکی برداشت از تفسیر ایشان). اما از مفسران اهل سنت کسی که این دیدگاه را مبنای تفسیر آیات اعراف قرار داده باشد یافت نشد. بر اساس این دیدگاه، مقصود از «رجال اعراف»، پیروان ضعیف و آلوده و مقصود از «اصحاب اعراف»، انبیا، امامان و صالحان است.

نظریه اول؛ نظریه مکارم شیرازی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: مکارم شیرازی «اعراف» را در اصطلاح، منطقه‌ای حدفاصل میان بهشت و دوزخ معنا کرده است. به گفته ایشان از آیات بعد استفاده می‌شود که حجابی که میان بهشتیان و دوزخیان کشیده و مانع مشاهده همدیگر شده، همان «اعراف» است که مکان مرتفعی مشرف بر بهشت و دوزخ است. البته در ادامه «اعراف» را به قسمت‌های بالای این مانع مرتفع، معنا کرده است (مکارم، ۱۳۷۱: ۱۸۴/۶) در اندیشه این مفسر از یک سو در آیات ۴۹-۴۶ دو گونه ویژگی بیان شده: سه ویژگی در آیات ۴۶ و ۴۷: ۱. آرزو دارند وارد بهشت شوند ولی موانعی مانع شده. ۲. هنگام نگاه به بهشتیان بر آن‌ها درود می‌فرستند و می‌خواهند با آن‌ها باشند؛ اما هنوز نمی‌توانند. ۳. هنگام نظر به دوزخیان، از سرنوشت آن‌ها

وحشت نموده به خدا پناه می‌برند. سه ویژگی در آیات ۴۸ و ۴۹: ۱. افراد بانفوذ و صاحب قدرت‌اند. ۲. دوزخیان را مؤاخذه و سرزنش می‌کنند. ۳. به واماندگان در اعراف کمک می‌کنند به سرمنز سعادیت برسند. از سوی دیگر، روایات نیز دودسته‌اند: دسته اول تعابیری دارند؛ از قبیل ما اعراف هستیم، آل محمد اعراف هستند، آن‌ها بزرگوارترین خلق بر خدا هستند و آن‌ها شهدای بر مردم و انبیا شهدای آن‌ها هستند. دسته دوم تعابیری دیگری دارند؛ از قبیل آن‌ها واماندگانی هستند که بدی‌ها و نیکی‌هایشان مساوی بوده، آن‌ها گروهی هستند که خوبی‌ها و بدی‌هایشان یکسان است؛ پس اگر خدا آن‌ها را به جهنم ببرد به خاطر گناهانشان و اگر به بهشت ببرد به واسطه رحمتش است. در روایات عامه نیز روایاتی با همین مضامین نقل شده است. در تفاسیر عامه هم مدارکی بر اینکه اهل اعراف، صالحان و فقها و علما یا فرشتگان هستند دیده می‌شود.

ایشان برای حل این اختلاف و تعارض گفته: در اعراف دو گروه وجود دارند: ۱. ضعیفان و آلودگانی که در رحمت‌اند. ۲. پیشوایان بزرگی که در همه حال یار و یاور ضعیفان‌اند. آیات ۴۶ و ۴۷ و دسته اول روایات، اشاره به گروه ضعیفا دارند و آیات ۴۸ و ۴۹ و دسته دوم روایات اشاره به بزرگان و انبیا و امامان و صالحان دارند. روایتی در تفسیر علی بن ابراهیم از امام صادق (ع) نقل شده که مؤید این جمع است؛ حضرت فرموده‌اند: اعراف، تپه‌ای است میان بهشت و دوزخ و «رجال»، امامان (ع) هستند که بر اعراف در کنار شیعیان (گنهکارشان) قرار می‌گیرند ... سپس امامان (ع) به شیعیانشان می‌فرمایند: داخل بهشت شوید ... (قمی، ۱۳۶۳: ۲۳۲/۱). شبیه همین مضمون در تفاسیر اهل تسنن از حذیفه نقل شده است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۴۳/۸)؛ بنابراین مکارم، مصداق «رجال اعراف» را پیروان ضعیف و آلوده و مصداق «اصحاب اعراف» را بزرگان، انبیا، امامان و صالحان می‌داند.

ایشان «هؤلاء» در آیه ۴۹ را اشاره به جمعی از ضعفای مؤمنان که بر اعراف قرار گرفته‌اند می‌داند؛ ضعفای مؤمنان کسانی هستند که ایمان و کارهای نیک دارند ولی بر اثر آلودگی‌ها و پاره‌ای از گناهان همواره مورد تحقیر دشمنان حق قرار داشتند و روی آن‌ها تکیه می‌کردند (مکارم، ۱۳۷۱: ۱۸۲.۱۹۱/۶) ترجمه دقیق آیات بر اساس نظریه مکارم شیرازی عبارت است از:

«بین بهشتیان و جهنمیان مانع بلندی وجود دارد و بر بلندی‌های آن، مردانی (پیروان ضعیف و آلوده) قرار دارند. اینان هر یک از اهل بهشت و جهنم را به چهره‌شان می‌شناسند و این پیروان ضعیف و آلوده، بهشتیان را صدا زده بر آنان

سلام و درود می‌فرستند. این پیروان ضعیف و آلوده داخل بهشت نشده‌اند و طمع در ورود بهشت دارند (۴۶) و زمانی که چشمان پیروان ضعیف و آلوده، به سوی جهنمیان گردانده می‌شود می‌گویند: پروردگارا ما را همراه گروه ستمکاران قرار مده (۴۷) و اصحاب اعراف (بزرگان، انبیاء، امامان و صالحان) جمعی از دوزخیان را که از چهره‌شان می‌شناسند، صدا زده به آن‌ها می‌گویند: گردآوری اموال و نفرات و تکبر و ورزیدن از قبول حق، به حالتان سودی نداد (۴۸) [اصحاب اعراف به آن جمع از دوزخیان می‌گویند]: آیا این پیروان ضعیف و آلوده، همان‌هایی هستند که قسم یاد کردید خداوند رحمتی به آن‌ها نمی‌رساند؟! [بزرگان، انبیاء، امامان و صالحان به پیروان ضعیف و آلوده خود می‌گویند]: داخل بهشت شوید بر شما ترسی نیست و اندوهگین نمی‌شوید» (۴۹).

بررسی: با توجه به تمایز بین «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» در این تفسیر و سایر مطالبی که گذشت، هیچ‌یک از اشکالاتی که در عرضه به قرآن، در سایر تفاسیر بود در اینجا وجود ندارد؛ افزون بر اینکه با قواعد ترجیح یادشده، هماهنگی کامل دارد؛ ازجمله: این نظریه، سیاق واحد بین چهار آیه برقرار کرد؛ باعث تکرار «یَعْرِفُونَهُمْ بِسِمَاهُمْ» نسبت به «یَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِمَاهُمْ» نشد؛ «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را مساوی ندانست.

نظریه دوم؛ نظریه طبرسی درباره مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف»: طبرسی «اعراف» را دیواری بین بهشت و جهنم و «حجاب» را همان «اعراف» می‌داند. ایشان «رجال اعراف» را طبق روایتی از امام صادق (ع)، انبیاء، خلفا و گنهکاران زمانشان می‌داند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴/۶۵۲؛ طوسی، بی‌تا: ۴/۴۱۱). وی تفسیر آیات اعراف را بر اساس همین روایت انجام می‌دهد: امام صادق (ع) فرمودند: «اعراف، تپه‌ای است میان بهشت و دوزخ. هنگامی که خوبان به بهشت رفته‌اند، پیامبران و جانشینان آن‌ها با گنهکاران از اهل زمانش، در آنجا می‌ایستند، درست مثل اینکه فرمانده لشکر با سپاهیان ضعیف و شکست خورده خود، در یکجا بایستند، سپس خلیفه پیامبر رو به گنهکاران کرده، گوید: ملاحظه کنید، برادران نیکوکار شما به بهشت رفته‌اند. آن‌ها بر نیکان بهشتی سلام می‌دهند، این است معنای «وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» که به دنبال آن می‌فرماید: «وَهُمْ يَظْمَعُونَ» یعنی با اینکه طمع می‌کنند که به بهشت روند لکن داخل بهشت نمی‌شوند و امیدوارند که پیامبر یا امام آن‌ها را شفاعت کند. سپس متوجه اهل جهنم می‌شوند و می‌گویند: پروردگارا ما را با ستمکاران قرار مده. سپس انبیاء و ائمه رو به جانب اهل دوزخ کرده، به منظور ملامت آن‌ها

می‌فرمایند: «جمع‌آوری شما و گردنکشی شما، برایتان سودمند نیفتاد. آیا این‌ها همان گروه ناتوان هستند که تحقیرشان می‌کردید و نقش و نگار زندگی دنیای خود را به رخ آن‌ها می‌کشیدید؟!» آنگاه به دستور خدا به این گروه ناتوان می‌گویند: داخل بهشت شوید. شما را ترسی و غمی نیست»^۱.

بررسی:

طبرسی به صراحت «رجال اعراف» را معنا نکرده؛ اما با قرائنی؛ مثل روایتی که پذیرفته، معنایی که از اصحاب اعراف کرده، اینکه در معنای «يعرفون کلاً بسیماهم» گفته: «يعني هؤلاء الرجال الذين هم على الاعراف، يعرفون جميع الخلق بسیماهم» (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۴/۶۵۳) و اینکه در معنای «ونادوا اصحاب الجنة» گفته: «يعني هؤلاء الذين على الاعراف ينادون باصحاب الجنة» (همان: ۴/۶۵۳) می‌توان دو احتمال درباره «رجال اعراف» در تفسیر ایشان داد: ۱. فقط گنهکاران. ۲. مجموع انبیا و خلفای الهی همراه گنهکاران. بر اساس روایت مورد استناد ایشان باید گفت: مجموع انبیا و خلفای الهی همراه گنهکاران بر اعراف هستند؛ ولی در دو آیه‌ی نخست، مقصود از «رجال اعراف»؛ تنها گنهکاران هستند و به بهشتیان سلام می‌کنند و از همراهی با ظالمان اجتناب می‌کنند و در دو آیه‌ی آخر، این انبیا و خلفای الهی هستند که می‌گویند: «مَا أَغْنَى عَنْكُمْ...» و از آن‌ها تعبیر به «اصحاب اعراف» شده است. در این صورت، همانند تفسیر نمونه و بی‌اشکال خواهد بود. اما اگر «رجال اعراف» را مجموع انبیا، خلفا و گنهکاران بدانند و هنگام برگشت ضمایر «نادوا» به بعد در آیات ۴۶ و ۴۷، تنها گنهکاران را مقصود بدانند، درست نیست و با صنعت استخدام که ضمیر به معنای دیگر لفظ برمی‌گردد تفاوت دارد (مدنی، بی‌تا: ۹۳).

۱. «قال أبو عبد الله جعفر بن محمد (ع): الأعراف كُتبان بين الجنة والنار فيقف عليهما كل نبي و كل خليفة نبي مع المذنبين من أهل زمانه كما يقف صاحب الجيش مع الضعفاء من جنده و قد سبق المحسنون إلى الجنة فيقول ذلك الخليفة للمذنبين الواقفين معه انظروا إلى إخوانكم المحسنين قد سبقوا إلى الجنة فيسلم المذنبون عليهم و ذلك قوله (وَ نَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ). ثم أخبر سبحانه أنهم لم يدخلوها و هم يطعمون يعني هؤلاء المذنبين لم يدخلوا الجنة و هم يطعمون أن يدخلهم الله إياها بشفاعة النبي و الإمام و ينظر هؤلاء المذنبون إلى أهل النار فيقولون (رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ) ثم ينادي أصحاب الأعراف و هم الأنبياء و الخلفاء أهل النار مفرعين لهم ما أغنى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ هؤلاء الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ يعني هؤلاء المستضعفين الذين كنتم تحقرونهم تستطيّلون بدنياكم عليهم ثم يقولون لهؤلاء المستضعفين عن أمر من الله لهم بذلك ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَ لَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ» (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۴/۶۵۳). این روایت در متون روایی پیش از طبرسی یافت نشد؛ اما پس از ایشان فیض کاشانی در قرن ۱۱ در نوادر الاخبار (۳۶۳) و علامه مجلسی در قرن ۱۲ در بحار الانوار (۳۳۷۸) این روایت را نقل کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

در عرضه نظریات مفسران شیعه و سنی به قرآن و کاربرست قواعد ترجیح، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. مشهور مفسران شیعه و اهل سنت؛ همچون علامه طباطبایی، فضل‌الله، زمخشری، فخر رازی، آلوسی و ابن‌عاشور با وجود تفاسیر مختلف از این آیات، از طرفداران دیدگاه غالب و یکسان انگاری مصداق «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» به شمار می‌آیند؛ اما دیدگاه غیر غالب منحصر در برخی مفسران شیعه؛ همچون مکارم شیرازی است که مصداق عناوین یادشده را مختلف از یکدیگر می‌دانند.

۲. نظریه زمخشری. که مقصود از هر دو عنوان «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» را «مسلمانانی که به خاطر قصور اعمال، بین بهشت و جهنم محبوس‌اند» دانسته. به دلیل تفسیر به رأی، مخالفت با سیاق و عدول بی‌دلیل از ظاهر قرآن مردود است و به دلیل خروج از عرف گفتگو و ترکیب نحوی ضعیف مرجوح به شمار می‌آید.

۳. نظریه فخر رازی. که مقصود از هر دو عنوان را، «بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب» دانسته. به دلیل مخالفت با سیاق و ظاهر آیات مردود است و به دلیل حمل بر ترادف و تقدیر و حذف مرجوح به شمار می‌آید. نظریه علامه طباطبایی نیز به دلیل وارد نبودن ایرادات ایشان به روایاتی که بین «رجال اعراف» و «اصحاب اعراف» فرق گذاشته‌اند و نقض برداشت ایشان از واژه «رجال» مردود است و به دلیل بطلان شواهد، تکرار و حمل بر ترادف مرجوح به شمار می‌آید.

۴. نظریه آلوسی که مقصود از هر دو عنوان را «افرادی که خوبی‌ها و بدی‌هایشان به یک اندازه است» دانسته به خاطر عدول بی‌دلیل از ظاهر آیات مردود است و به دلیل خروج از عرف گفتگو و ترکیب نحوی نادرست مرجوح به شمار می‌آید. نظریه فضل‌الله نیز به خاطر عدول بی‌دلیل از ظاهر آیات و تفسیر به رأی مردود است و به دلیل خروج از عرف گفتگو، حمل بر تقدیر و حذف مشارالیه و غفلت از تعیین‌گوینده‌ی «ادخلوا» در آیه ۴۹ مرجوح به شمار می‌آید.

۵. نظریه ابن‌عاشور که مقصود از هر دو عنوان را «عده‌ای از مسلمانان بهشتی» دانسته به دلیل تفسیر به رأی، ناهماهنگی در تفسیر و عدم انسجام سیاق مردود است و به دلیل ابهام در مصداق «رجال اعراف» مرجوح به شمار می‌آید.

۶. نظریه مکارم شیرازی. که «رجال اعراف» را «پیروان ضعیف و آلوده» و «اصحاب اعراف» را «بزرگان، انبیا، امامان و صالحان» دانسته. کاملاً موافق با قرآن است و

هیچ یک از قواعد ترجیح، بر مرجوح بودن آن دلالت ندارد؛ بلکه شاخصه های ترجیح را دارا است.

۷. نظریه طبرسی. بنا بر اینکه «رجال اعراف» را «گنهکاران» و «اصحاب اعراف» را «انبیا و خلفای الهی» بداند. بسان تفسیر نمونه و درست است.

نظریات		واژگان	اعراف	رجال اعراف	اصحاب اعراف
غالب	نظریه ۱	تفخیری	بلندی های دیواری که بین بهشت و جهنم (یا بین بهشتیان و جهنمیان) قرار دارد.	مسلمانانی که بخاطر قصور اعمال، بین بهشت و جهنم محبوسند	
	نظریه ۲	فخر رازی	بلندی های دیوار بین بهشت و جهنم	بزرگان اهل طاعت و اهل ثواب	
	علامه طباطبایی		بلندی های حجاب حائل بین بهشت و جهنم که مشرف بر تمام بهشتیان و جهنمیان است / مقامات گریختنی است آنهایی که در قیامت ظاهر می شود.		
	نظریه ۳	آلوسی	بلندی های دیوار حائل	افرادی که خوبی ها و بدی هایشان به یک اندازه است	
	فضل الله		نقل دو قول بدون انتخاب: چوئی که مشرف بر بهشتیان و جهنمیان است آنهایی که بین بهشت و جهنم که مرتدانی گنهکاران نشسته اند		
غیر غالب	نظریه ۴	ابن عاشور	بلندی های دیوار حائل بین بهشت و جهنم که بهشتیان قبل از دخول بهشت، بر آن می ایستند.	عده ای از مسلمانان بهشتی	
	نظریه ۵	مکارم شیرازی	قسمت های بالای مکان مرتفعی بین بهشت و دوزخ که مشرف بر آن دو است	پیروان ضعیف و آلوده	بزرگان، انبیا، امامان و صالحان
	نظریه ۶	طبرسی	دیواری بین بهشت و جهنم	گنهکاران	انبیا و خلفای الهی
				مجموع انبیا، خلفا و گنهکاران	—

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

آلوسی، محمود بن عبداللہ (۱۴۱۵ق): «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی»، بیروت: دار الکتب العلمیہ، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.

ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق): «التحریر و التنویر»، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، چاپ اول.

ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق): «معجم مقاییس اللغة»، قم: مکتبۃ الاعلام الاسلامی، چاپ اول.

ابن هشام، عبداللہ بن یوسف (بی تا): «معنی اللیب عن کتب الأعراب»، قم: کتابخانہ حضرت آیت اللہ العظمیٰ مرعشی نجفی (ره)، چاپ چہارم.

بحرانی، ہاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ق): «البرہان فی تفسیر القرآن»، قم: مؤسسة البعثۃ - قسم الدراسات الاسلامیہ، چاپ اول.

بیضاوی، عبداللہ بن عمر (۱۴۱۸ق): «انوار التنزیل و اسرار التأویل»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.

ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق): «الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی»، تحقیق: ابن عاشور ابی محمد، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.

جوہری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ق): «الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیہ»، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ اول.

حرابی، حسین بن علی بن حسین (۱۴۱۷ق): «قواعد الترجیح عندالمفسرین»، ریاض: دار القاسم، چاپ اول.

حویزی، عبد علی بن جمعة (۱۴۱۵ق): «نور الثقلین»، قم: اسماعیلیان، چاپ چہارم.

خازن، علی بن محمد (۱۴۱۵ق): «لباب التأویل فی معانی التنزیل»، بیروت: دار الکتب العلمیہ، چاپ اول. زحیلی، وہبہ مصطفیٰ (۱۴۱۱ق): «التفسیر المنیر فی العقیدہ و الشریعہ و المنہج»، دمشق: دارالفکر، چاپ دوم.

زمخشري، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق): «الکشاف عن حقائق غوامض التأویل و عیون الاقوال فی وجوہ التأویل»، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ سوم.

سید رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق): «نہج البلاغۃ (للمصباحی صالح)»، قم: ہجرت، چاپ اول. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق): «الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور»، قم: کتابخانہ عمومی حضرت آیت اللہ العظمیٰ مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول.

شنقیطی، محمد امین (۱۴۲۷ق): «اضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن»، بیروت: دارالکتب العلمیہ، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.

شہیدی، جعفر (۱۳۷۸ش): «ترجمہ نہج البلاغۃ»، تہران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چہارم.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ق): «الاعتقادات»، قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید، چاپ دوم. طباطبائی، محمد حسین (۱۳۹۰ق): «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: مؤسسة الأعلمی للطبوعات، چاپ دوم.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، تہران: ناصر خسرو، چاپ سوم. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق): «جامع البیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دار المعرفہ، چاپ اول.

طوسی، محمد حسن (بی تا): «التبیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق): «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.

فراہیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق): «العین»، قم: نشر ہجرت، چاپ دوم.

فضل اللہ، محمد حسین (۱۴۱۹ق): «من وحی القرآن»، بیروت: دار الملائک.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق): «القاموس المحیط»، بیروت: دار الکتب العلمیہ، چاپ اول.

فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ق): «تفسیر الصافی»، تہران: مکتبۃ الصدر، چاپ دوم.

سال دہم

شمارہ دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۷۱ش): «نوادیر الاخبار فیما يتعلق باصول الدین»، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول.

قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش): «التفسیر القمی»، تحقیق موسوی جزایری، قم: دار الکتب، چاپ سوم.

قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸ش): «کنز الدقائق و بحر الغرائب»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ اول.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق): «الکافی (ط - الاسلامیة)»، تهران: دار الکتب الاسلامیة، چاپ چهارم.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق): «بحار الانوار (ط - بیروت)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.

مدنی، علیخان بن احمد (بی تا): «الحدائق الندیة فی شرح الفوائد الصمدیة»، قم: ذوی القربی، چاپ اول.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق): «تصحیح اعتقادات الامامیة»، قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید، چاپ اول.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ش): «تفسیر نمونه»، تهران: دار الکتب الاسلامیة، چاپ دهم.

References

The Holy Qur'an.

- Al-Alusi, Mahmud bin Abdullah (1415 AH): "Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, منشورات Muhammad Ali Baydun, 1st edition.
- Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir (1420 AH): "Al-Tahrir wa al-Tanwir", Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi, 1st edition.
- Ibn Faris, Ahmad bin Faris (1404 AH): "Mu'jam Maqayis al-Lughah", Qom: Maktabat al-I'lam al-Islami, 1st edition.
- Ibn Hisham, Abdullah bin Yusuf (n.d.): "Mughni al-Labib 'an Kutub al-A'arib", Qom: Library of Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi, 4th edition.
- Bahrani, Hashim bin Sulayman (1415 AH): "Al-Burhan fi Tafsir al-Qur'an", Qom: Mu'assasat al-Bi'thah, Department of Islamic Studies, 1st edition.
- Al-Baydawi, Abdullah bin Umar (1418 AH): "Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st edition.
- Al-Tha'labi, Ahmad bin Muhammad (1422 AH): "Al-Kashf wa al-Bayan, known as Tafsir al-Tha'labi", Edited by Ibn 'Ashur Abi Muhammad, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st edition.
- Al-Jawhari, Isma'il bin Hammad (1376 AH): "Al-Sihah: Taj al-Lughah wa Sihah al-'Arabiyyah", Beirut: Dar al-'Ilm li al-Malayin, 1st edition.
- Harbi, Husayn bin Ali bin Husayn (1417 AH): "Qawa'id al-Tarjih 'inda al-Mufas-sirin", Riyadh: Dar al-Qasim, 1st edition.
- Huwayzi, Abd Ali bin Jumu'ah (1415 AH): "Nur al-Thaqalayn", Qom: Isma'iliyan, 4th edition.
- Al-Khazin, Ali bin Muhammad (1415 AH): "Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st edition.
- Al-Zuhayli, Wahbah Mustafa (1411 AH): "Al-Tafsir al-Munir fi al-'Aqidah wa al-Shari'ah wa al-Manhaj", Damascus: Dar al-Fikr, 2nd edition.
- Al-Zamakhshari, Mahmud bin Umar (1407 AH): "Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghaw-amid al-Ta'wil wa 'Uyun al-Aqawil fi Wujuh al-Ta'wil", Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi, 3rd edition.
- Sayyid Radi, Muhammad bin Husayn (1414 AH): "Nahj al-Balaghah (ed. Subhi al-Salih)", Qom: Hijrat, 1st edition.
- Al-Suyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr (1404 AH): "Al-Durr al-Manthur fi al-Taf-sir bi al-Ma'thur", Qom: Public Library of Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi, 1st edition.
- Al-Shinqiti, Muhammad Amin (1427 AH): "Adwa' al-Bayan fi Idah al-Qur'an bi al-Qur'an", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, منشورات Muhammad Ali Bay-dun, 1st edition.
- Shahidi, Ja'far (1378 SH): "Translation of Nahj al-Balaghah", Tehran: Sherkat-e Intisharat-e 'Ilmi va Farhangi, 14th edition.
- Al-Saduq, Muhammad bin Ali (1414 AH): "Al-I'tiqadat", Qom: Al-Mu'tamar al-'Alami li al-Shaykh al-Mufid, 2nd edition.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1390 AH): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Bei-rut: Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at, 2nd edition.
- Al-Tabarsi, Fadl bin Hasan (1372 SH): "Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Teh-ran: Nasir Khusraw, 3rd edition.
- Al-Tabari, Muhammad bin Jarir (1412 AH): "Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1st edition.
- Al-Tusi, Muhammad Hasan (n.d.): "Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st edition.

سال دهم

شماره دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

- Fakhr al-Razi, Muhammad bin Umar (1420 AH): "Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 3rd edition.
- Al-Farahidi, Khalil bin Ahmad (1409 AH): "Al-'Ayn", Qom: Nashr-e Hijrat, 2nd edition.
- Fadlallah, Muhammad Husayn (1419 AH): "Min Wahy al-Qur'an", Beirut: Dar al-Malak.
- Al-Firuzabadi, Muhammad bin Ya'qub (1415 AH): "Al-Qamus al-Muhit", Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st edition.
- Fayd Kashani, Muhammad Muhsin (1415 AH): "Tafsir al-Safi", Tehran: Maktabat al-Sadr, 2nd edition.
- Fayd Kashani, Muhammad Muhsin (1371 SH): "Nawadir al-Akhbar fima Yata'allaq bi Usul al-Din", Tehran: Mu'assasah-ye Mutala'at va Tahqiqat-e Farhangi, 1st edition.
- Al-Qummi, Ali bin Ibrahim (1363 SH): "Al-Tafsir al-Qummi", Edited by Musawi Jaza'iri, Qom: Dar al-Kitab, 3rd edition.
- Qummi Mashhadi, Muhammad bin Muhammad Rida (1368 SH): "Kanz al-Daqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib", Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization, 1st edition.
- Al-Kulayni, Muhammad bin Ya'qub (1407 AH): "Al-Kafi (Islamiyyah edition)", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 4th edition.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH): "Bihar al-Anwar (Beirut edition)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 2nd edition.
- Madani, Ali Khan bin Ahmad (n.d.): "Al-Hada'iq al-Nadiyyah fi Sharh al-Fawa'id al-Samadiyyah", Qom: Dhawi al-Qurba, 1st edition.
- Al-Mufid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1413 AH): "Tashih I'tiqadat al-Imamiyyah", Qom: Al-Mu'tamar al-'Alami li al-Shaykh al-Mufid, 1st edition.
- Makarem Shirazi, Naser (1371 SH): "Tafsir Nemuneh", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 10th edition.